

в області візуальності постмодернізму та зароджується новий напрямок, який можна визнати постдокументальною візуальністю.

Література:

1. *Абдуллаева З.* Постдок. Игровое/Неигровое. – М.: Новое литературное обозрение, 2011. – 480 с.
2. *Венкова А. В.* Постдокументальная визуальность и ужас реального // Общество // Terra Humana. – 2012. – С. 140-144.
3. *Гибер Э.* Призрачный снимок. – Тверь, Колонна, 2012. – 174 с.
4. *Флюссер В.* За философию фотографии / Пер. с нем. Г. Хайдаровой. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2008. – 146 с.
5. *Baudrillard J.* Les strategies fatales. – Paris Editions Grasset & Fasquelle, 1983. – 280 p.

УДК 37.013.78 : 47 : 82

Демар'юв О.Г.

Національний технічний університет України «КПІ імені Ігоря Сікорського»

ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА ЯК СОЦІАЛЬНА ПЕДАГОГІКА

У статті розглядається соціально-педагогічна природа художньої літератури, її можливості впливати на суспільні маси, формувати світогляд, виховувати почуття, вказувати орієнтири і напрямок розвитку на загальносуспільному рівні. Виконано спробу розглянути художню літературу і її роль у суспільному вихованні людини за допомогою міждисциплінарного підходу, а саме: на границі естетики, літературознавства й педагогіки. Обґрунтовано необхідність подальшого розгляду літератури як соціальної педагогіки.

Ключові слова: художня література, соціальна педагогіка, естетичне виховання, суспільне виховання, естетика.

Демар'юв А. Художественная литература как социальная педагогика. В статье рассматривается социально-педагогическая природа художественной литературы, ее возможности влияния на общественные массы, формирования мировоззрения, воспитания чувств, указание ориентиров и направлений развития на общественном уровне. Выполнена попытка рассмотрения художественной литературы и ее роли в общественном воспитании человека с помощью междисциплинарного подхода, а именно: на границе эстетики, литературоведения и педагогика. Обоснована необходимость дальнейшего рассмотрения литературы как социальной педагогика.

Ключевые слова: художественная литература, социальная педагогика, эстетическое воспитание, общественное воспитание, эстетика.

Demar'ov O. Literature as social pedagogy. The article deals with the socio-pedagogical nature of literature, its ability to influence the masses of society, to formulate a worldview, to

cultivate feelings, to indicate the orientations and direction of development on the general social level. An attempt is made to consider literature and its role in the social education of man through an interdisciplinary approach, namely: aesthetics, literary studies, and pedagogy. The necessity of further consideration of literature as a social pedagogy is substantiated.

Key words: *literature, social pedagogy, aesthetic education, social education, aesthetics.*

Проблема. У теоретичній думці прийнято розглядати художню літературу з точки зору філології або естетики. Поняття художньої літератури таким чином звужується, вона розглядається лише з певного боку, у конкретному аспекті. Тоді як за своєю суттю художня література є багатим за змістом соціальним явищем. Віссаріон Белінський визначав літературу як розвинену форму словесності. За Белінським, який застосовував діалектику Гегеля щодо літератури й літературної критики, «писемність і література відносяться ще до словесності і як поступові моменти її розвитку. Іншими словами: словесність, писемність і література є три головні періоди в історії народної свідомості, що виражається в слові».[1, с. 113]

Важливо відзначити той факт, що за такого підходу до розуміння художньої літератури виходить, що в Стародавній Греції її не було. Хоча ми знаємо приклади давньогрецької писемності, які високо цінуються саме як літературні твори і знаємо їх авторів: Гомера, Софокла, Евріпіда, Есхіла і ін. Тим не менше, це не можна вважати літературою у сучасному розумінні цього слова. Про це пише В. Кожинів у книжці про виникнення й особливості поставання західноєвропейського роману. Осмислювати літературу Древньої Греції як художню неможливо з тієї причини, що літератури тоді, в її сучасному розумінні, просто не існувало. Вона з'явилася тільки тоді, коли в самому суспільстві виникла сфера особистого життя. Тоді, коли людина вже є не просто громадянином, а вже є особистістю. «Але це і обумовлює можливість і, більш того, необхідність художнього освоєння всього життя суспільства через відображення приватного життя індивідів». [4, с. 32]

Із такого підходу очевидно, що художня література, хоч і є соціальним явищем, не є відірваною і самодостатньою сферою суспільної діяльності, а є формою суспільної свідомості, вплетеної і пов'язаної із дійсністю. Можна сказати, що література не має своєї власної історії, навіть не зважаючи на те, що існує такий спеціальний предмет «Історія літератури» і такі професії, як історик літератури чи літературознавець. Недаремно Іван Франко писав, що «література – робітниця в полі людського поступу». [11, с. 14]

З точки зору самої літератури, наук, які вивчають літературу спеціально, завданням літератури є вирішення власних естетичних задач, суто літературних. О. Пушкін писав, що у поезії не може бути інших цілей, окрім самої себе. Він був правий, але мав на увазі зовсім не відірваність мистецтва від життя. Цими словами Пушкін наголошував на правдивості мистецтва, на об'єктивності його, на адекватному відображенні життєвої правди, що можливо лише в тому випадку, коли мистецтво не підпорядковується політиці чи ідеології.

З іншого боку, якщо погодитися із тезою Івана Франка про «робітницю в полі людського поступу», виходить, що література тільки тоді виправдовує себе, тільки тоді

може розвиватися, коли виявляється вплетеною у суспільне життя, коли ставить і вирішує – нехай у художній формі – актуальні для суспільства питання.

З початку двадцятого століття, із настанням модернізму, література відходить від суспільного життя все далі, займається своїми, суто літературними справами. Така тенденція характерна і для сьогодення. Відрив мистецтва в цілому і художньої літератури конкретно від становлення суспільства, від осмислення руху дійсності звужує можливості самої літератури. Немає про що писати, окрім життя; потонувши у проблемах інтерпретації, кодування й знаковості тексту, сучасна література опинилася у дуже незручних умовах – вона виявилася відрізаною від своєї основи.

Одна з найважливіших функцій художньої літератури – осмислення й виховання чуттєвої сфери людини. Почуття можуть бути предметом будь-якої науки, але сама природа людських почуттів така, що унеможлиблює розуміння їх за допомогою виключно наукового підходу. Як відповідь на запит окремої особистості, зі своїм внутрішнім світом, з особистими страхами, переживаннями, мотивами, почуттями, - а така особистість з'являється лише у період пізнього феодалізму у Європі, - і постає художня література. Предметом її із самого початку є особистість із її почуттями. Завданням – осмислення й виховання почуттів. В подальшому, в процесі розвитку суспільства, культури, змінюється, уточнюється предмет художньої літератури, а ось завдання її завжди залишається тим самим: виховання людей, розвиток їхніх почуттів, розширення їхнього кругозору.

Соціальна педагогіка – це педагогіка у найширшому значенні. О. Яковлева зазначає, що на сьогодні у педагогічній науці відсутній чіткий погляд на феномен соціальної педагогіки. [13, с. 88] І не лише у педагогіці, а у інших науках також, адже не до кінця зрозумілим є сам предмет соціальної педагогіки.

Варто відзначити, що несоціальної педагогіки не буває. Суть педагогіки якраз-таки в тому, що вона соціальна, тобто направлена на інших, для інших. [7, с. 88]

Роль і завдання педагогіки і людей, що нею займаються, визначали по-різному. А.С. Макаренко наголошував, що сутність і мета виховання мусять визначатися діалектично, тобто відповідати вимогам часу й умовам розвитку суспільства. В даній статті ми працюватимемо із поняттям соціальної педагогіки як процесу виховання і здійснення впливу на суспільство у цілому чи його частин.

Таким чином, проблему можна сформулювати так: художня література як специфічна словесно-образна форма суспільної свідомості не має якісного виховного впливу на суспільство, попри те, що і видавнича справа, і педагогіка помітно розвиваються.

Аналіз дослідженості проблеми. Аналіз найбільш помітних вітчизняних публікацій з цієї теми показує актуальність піднятого в даній статті питання. Переважна більшість авторів розглядають педагогічні можливості художньої літератури щодо дошкільнят, школярів і студентів.

Так, Н. А. Шкляр розглядає художню літературу як засіб виховання дітей молодшого шкільного віку, «зміни позиції дорослих і дітей в освітньому середовищі дошкільного навчального закладу і сім'ї на основі суб'єкт-суб'єктної взаємодії та гуманізації стосунків. Потребою у визначенні механізмів сприяння особистісному

розвитку дошкільнят як членів соціуму, що стає можливим за умови врахування специфіки сучасної дитячої субкультури». [12, с. 358]

О.В. Тіхомірова вказує на переваги літератури перед відеоіграми й фільмами. «Література має унікальні пізнавальні можливості, адже за допомогою слова дійсність досліджується комплексно, у всій багатогранності – не тільки чуттєво, але й через умовивід». [10, с. 432]

І. Луценко доводить, що «художня література й дитяча у тому числі, має глибокий психолого-педагогічний потенціал і вплив на дитину. Дитяча книжка покликана й створює духовно-емоційне середовище для становлення дитини як людської істоти, розвитку людського в ній, а, отже, утвердження гуманного смислу буття, гідності й розуму людини, її прав на земне щастя, вільний вияв природних людських почуттів і здібностей. Завдання дитячої книги забезпечити перемогу гуманного світогляду над антигуманним, подальший соціальний, духовний прогрес людини, з нею слід пов'язувати розвиток майбутньої цивілізації». [5, с. 203]

Г. Ватаманюк розвиває думку про те, що художня література має великий вплив на дітей молодшого шкільного віку і була й залишається важливим засобом виховання. Попри те, що вона не є найважливішим учителем, проте саме із книги починається самовиховання. [2, с. 238]

Якщо вищезазнані дослідники віддають належне виховним можливостям художньої літератури щодо дітей дошкільного і молодшого шкільного віку, то Т. Ворошило говорить про визначальну роль літератури у формуванні духовного світу старшокласників. Велике значення тут має також учитель, який може вдало підібраними прикладами із літератури спрямувати думку учня в потрібне русло. «Учитель, у першу чергу, має змогу впливати саме на емоційну сферу учня, коригувати її систему цінностей, розширювати кругозір, формувати духовну сферу». [3, с. 60]

Н. Приймає звертає увагу на силу художнього слова і виділяє у літературній освіті такі, на її думку, основні лінії: естетичне виховання, формування національної свідомості, виховання високої християнської моралі». [8, с. 123]

С. Рашидова обґрунтовує місце художньої літератури серед інших видів мистецтв у вихованні і формуванні людини, виявляє виховні можливості художньої літератури, акцентує увагу на поєднанні педагогіки і педагогічної практики із художнім словом у мистецтві виховання і формування людини. «Художнє слово – це виховання розуму і виховання серця; це розвиток логічного і образного мислення; це формування раціонального і емоційно-чуттєвого». [9, с. 147]

Л. Пасічник розглядає художню літературу як інструмент для формування й розвитку світогляду особистості. «В процесі читання людина пізнає буття, у неї створюється своє уявлення про світ, яке у філософії називають світоглядом». [6, с. 61]

Метою статті є показати важливість і можливості художньої літератури у справі виховання не лише дітей, школярів чи студентів, і не лише окремих особистостей, а великих суспільних мас, а також теоретичне обґрунтування виховної функції художньої літератури як такої, що визначає вектор розвитку самої літератури.

Виклад основного матеріалу. Соціальним педагогом називав Льва Толстого Георгій Плеханов у своїх літературно-критичних статтях. Щоправда, Плеханов вкладав у

поняття соціальної педагогіки зовсім інший сенс. Характеризуючи таким чином Льва Толстого, він висміював явище «толстовства» і його дидактично-моралізаторський характер. До того ж, тут критик писав не стільки про художні твори письменника, скільки про його публіцистичні виступи й автобіографічні твори, наприклад, «Сповідь» і «Не убий».

Поняття соціальної педагогіки з'явилося значно пізніше літератури. Та це зовсім не означає, що література не виховувала читачів на ранніх етапах свого існування. Ба більше, тільки формуючись, художня література, ще не відділившись у самостійну форму суспільної свідомості, мала на меті саме виховання тих, до кого зверталася. Так, приміром, театр у Стародавній Греції, – а з ним і писемність, для театру написана, – мав конкретну мету – виховувати глядачів, доносити до них проблему, показувати художньо виведений спосіб її вирішення, таким чином формуючи зразок, взірець, приклад для наслідування.

Не слід розуміти виховання через художню літературу як формулу «прочитав-зрозумів-зробив». Якби зв'язок був таким прямолінійним і ефект від читання був таким негайним і помітним, то література не була би літературою, адже, в такому випадку, вона порушувала би заповіт Пушкіна в тому числі, була би інструментом у ідеологічній боротьбі для тієї чи іншої сторони. До речі, часто література стає не те що інструментом, а й полем для подібної боротьби. Під вихованням, під соціально-педагогічною сутністю художньої літератури слід розуміти її здатність показувати життя у всіх його проявах, таким чином формуючи світогляд, чуттєву сферу читача, або навпаки, руйнуючи уже інсуючі уявлення читача про світ і про себе як представника своєї епохи.

Микола Добролюбов у статті «Промінь світла у темному царстві» зазначав, що література і філософія дуже схожі, але мають одну відмінність. На його думку, літератор і філософ «діють самостійно, обидва виходять з одного начала – дійсного життя, але тільки по-різному беруться за справу. Мислитель, помічаючи в людях, наприклад, невдоволення справжнім їх становищем, розуміє всі факти і намагається відшукати нові основи, які б могли задовольнити вимоги, котрі виникають. Літератор-поет, помічаючи саме невдоволення, малює його картину так жваво, що загальна увага, яка зупинена на ній, сама собою наводить людей на думку про те, що ж саме їм потрібно. Результат один, і значення двох діячів було б те саме; але історія літератури показує нам, що за небагатьма винятками літератори зазвичай спізнюються».

Посилена увага до виховних, світоглядно-формуючих можливостей літератури з'являється у моменти напруженої боротьби всередині суспільства. У капіталістичну епоху, за якої література, власне, і стає сама собою, такі моменти – це моменти кризи, перш за все економічної, яка обов'язково відображається на всіх інших, без виключення, сферах життя. Проте є, як не дивно, така закономірність – класична література різних народів народилася саме у найбільш кризові періоди. Це лиш підтверджує, наскільки література тісно пов'язана із дійсністю і наскільки важливо, аби вона втручалася у вирішення актуальних для суспільства завдань.

За Середньовіччя писемність у Європі не могла стрімко розвиватися через низький рівень освіченості населення і культурний застій, викликаний і політикою Церкви, і частими війнами, слабко розвиненою економікою тощо. Тим не менше, саме у Середні

віки література почала оформлюватися у самостійну сферу суспільної діяльності, специфічний спосіб мислення, пізнання дійсності. Література зверталася до різних тем, бралася за розв'язання різноманітних задач. Приміром, поява так званих куртуазних романів викликана нічим іншим, як саме спробою вирішити питання любові, а типовий міський роман – «Роман про Лиса» - мав на меті показати виразки й проблеми феодальних порядків. Лис у цьому романі є образом звичайного жителя тогочасного європейського міста, який вимушений правдами й неправдами виживати. «Роман про Лиса», як і переважна більшість міських романів, досить довго не друкувався, а використовувався для театральних постановок на міських площах. Важко захищати тут точку зору, за якої заперечується виховна природа таких постановок, їхній вплив на свідомість, а, відповідно, і дії глядачів.

Усі лицарські романи пізнього Середньовіччя пропагували ідею централізованого управління державою. Якщо її забрати, в таких романах залишиться лише любовна лінія, яка, втім, не має сенсу без боротьби лицаря за серце прекрасної дами, яка обов'язково є дружиною короля, котрому лицар покликаний служити. Образ лицаря, який служить королю, добре прижився у середньовічній літературі й яскраво показує, як через літературу може утверджуватися конкретна, необхідна своєму часу ідея.

Іспанський театр епохи Лопе де Веги просовував гуманістичні принципи й ідеали Італійського Відродження. Відомо, що в той час уже існували салони і гуртки, об'єднання гуманістів, які не тільки вивчали чужі праці, а й вели власну активну діяльність із поширення гуманістичних традицій. Іспанські гуманісти не цуралися визнавати, що за допомогою театру бажають виховувати глядачів. Щоправда, глядачами могли бути лише ті жителі міст, у яких були гроші і час на відвідування вистав.

Франсуа Рабле, один із найвідоміших сатириків в історії літератури, також вивчав праці гуманістів, також був членом кількох салонів і своїми історіями про подвиги Гаргантюа і Пантагрюеля формував картину світу у своїх читачів. Вплив його сатири на публіку був феноменальним. Не даремно першого його видавця повісили одразу після публікації першої частини роману, а сам Рабле мусив багато років мігрувати з однієї країни в іншу.

Кардинал Рішельє створив цілу армію літераторів задля того, щоби ті писали про нього і його реформи книжки, таким чином формуючи цілком конкретне й потрібне йому поняття у читачів про життя у тогочасній Франції.

Із настанням доби Просвітництва педагогічні можливості художньої літератури вийшли на новий рівень. Просвітители знали, для чого пишуть художні, публіцистичні твори, для чого складають «Енциклопедію» - для того, аби навчати, аби спрямовувати й розвивати свій народ, розкривати йому очі на те, як він живе і як має жити. Просвітители через свою літературну працю підготували й обґрунтували Велику Французьку революцію, довели право на неї. Ідеали Вольтера, Руссо й Дідро – це також ідеали Французької революції.

Шиллер, як представник Німецького Просвітництва, у передмові до «Вільгельма Телля» зізнається, що цією книжкою хотів дати сучасникам образ для наслідування. Вільгельм Телль – людина, чесноти якої мусять бути присутніми у всіх людей. Цією книжкою Шиллер немов нагадує читачам, якою має бути людина.

Взагалі просвітителі бачили своє завдання у тому, щоби зорієнтувати і спрямувати ту чи іншу частину суспільства, вказати їй куди рухатися далі. Дуже важливо, що орієнтувалися просвітителі не на окремих людей, а на масу, причому на ту, яка була сильною, більш-менш оформленою і визначеною.

В Російській імперії всі літератори, яких називають класиками, просовували – свідомо чи несвідомо – певну ідею в маси. Якщо взяти до уваги, що в середині 19 століття читачів так званих «товстих журналів» у Російській імперії було багато, і вони були не лише дворянського роду, то ці ідеї, які просовували письменники, поширювалися саме через літературу. Очевидно, що Микола Гоголь своєю сатирою виховав ціле покоління революційних демократів, Олександр Герцен своїм «Хто винен?» і журналом «Колокол», що видавав його у Великобританії, «розбудив» народників, які упродовж кількох десятиліть проводили педагогічну роботу в прямому сенсі цього слова. Один із найвідоміших гуртківців того часу, Буташевич-Петрашевський, укладаючи словник слів іншомовного походження, обирав ті слова, які були необхідні йому для просовування ідей Фур'є і інших прогресивних європейців, і тлумачив їх таким чином, щоби виховати революціонерів усередині імперії. Сама цензура у Росії того часу усвідомлювала педагогічну силу художньої літератури настільки добре, що не пропускала жоден твір без попередньої жорсткої редактури. Що вже говорити про найвідоміший журнал того часу «Сучасник» (рос. Современник), який цілеспрямовано поширював серед російських читачів передові європейські й вітчизняні твори. Це якраз той історичний момент, коли література стала місцем для розгортання ідеологічної боротьби між слов'янофілами й західниками, між політикою царизму й настроями революційних демократів. Особливе місце в цій боротьбі зайняла літературна критика Добролюбова, Чернишевського, Писарєва. Журнальна просвітницька, педагогічна робота у формі критичних статей, рецензій, нарисів робила свою роботу. Наприклад, письменник Микола Пом'яловський зізнався, що звернувся до художньої творчості під впливом «Сучасника».

Українська класична література більш, ніж яка-небудь інша зверталася до читачів із закликом. Це, як правило, був заклик до повстання, до боротьби. Тарас Шевченко, Іван Франко, Леся Українка, Михайло Коцюбинський, Василь Стефаник і інші українські письменники й поети не тільки пропагували ідеї революції й боротьби за загальнолюдські ідеали, не тільки вказували напрямок, а й робили все необхідне для того, аби підняти культурний рівень свого народу на високий рівень. Приміром, недаремно Іван Франко перекладав основні твори західноєвропейської писемності й сам же тлумачив їх. З тих самих мотивів робила ту ж роботу Леся Українка.

В 20 столітті наука, філософія і мистецтво відійшли від викликів і задач, які перед ними ставило життя, і зосередилися на своїх специфічних вузьких питаннях. Цей період є предметом для іншої спеціальної статті. Тут лиш варто зазначити, що складність соціально-політичних умов і постійні економічні кризи відобразилися на суті художньої літератури і розумінні її ролі. Звідси, як приклад, неоднозначність екзистенціалізму Сартра («Що таке література?»), який так і не зумів вирішити питання про ангажованість літератури, із самого початку розглядаючи її відірвано від усіх інших форм суспільної свідомості, від живої дійсності, що завжди розвивається.

Висновки. Очевидно, що можливості художньої літератури у справі виховання дуже великі. У вітчизняній науковій думці склалася традиція розглядати художню літературу як засіб виховання окремих особистостей, причому на ранніх етапах її формування. Тоді як література, - як це видно із її історії, - може значно більше. Приміром, В Російській імперії саме література і літературна критика виявилися центром суспільно-політичної боротьби і послужили інструментом для боротьби проти самодержавства, кріпацтва і пригноблення. Розглядати художню літературу як інструмент соціальної педагогіки, тобто оцінювати її шанси включитися у суспільну боротьбу в конкретний історичний час варто хоча би для того, щоби ставити перед нею конкретні завдання, повертати її у вир суспільного життя.

Література:

1. *Белинский. В. Г.* Общее значение слова литература. В.Г. Белинский. Собрание сочинений в трех томах. Т. II, ОГИЗ, ГИХЛ, М.: 1948 г., 932с.
2. *Ватаманюк Г.* Художня література як засіб формування духовного світу дитини / Галина Ватаманюк // Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського держ. університету. Серія педагогічна. – Кам'янець-Подільський, 2007. – Вип. XIII. – С. 237–240.
3. *Ворошило Т.* Література як основний засіб формування духовного світу старшокласників. – Методичний пошук: Викладацько-студентські наукові роботи з питань методики викладання мови і літератури. – Житомир: Вид-во: ЖДУ ім. І. Франка, 2014. – Випуск дванадцятий. Частина II. – С. 59-63.
4. *Кожин В.* Происхождение романа. Теоретико-исторический очерк. Изд. Советский писатель, М.: 1963 г. 440 стр.
5. *Луценко І.* Роль дитячої книжки у вихованні людяності в дітей дошкільного віку // Збірник наукових праць. Випуск 21 (2–2016). Частина 2. С. 202-206.
6. *Пасічник Л.* Вплив класичної художньої літератури на світогляд особистості. Науковий вісник. Серія «Філософія». – Харків: ХНПУ, 2016. – Вип.47 (частина II). С. 61-66.
7. *Піхорович В.* Соціальна педагогіка і соціальна робота в концепції діалектики В.О. Босенка. Філософська спадщина П.В. Копніна і сучасна філософія: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, приуроченої до 60-річчя кафедри філософії КПІ ім. Ігоря Сікорського (31 травня 2018 р., м. Київ) / Укладачі: Казаков М.А., Колотило М.О., Новіков Б.В. – К.: ТОВ НВП «Інтерсервіс», 2018. – 146 с., с 88-91.
8. *Приймас Н.* Розвиток і формування особистості засобами літературного виховання // Дидактика, методика і технології навчання. 2013р., С. 121-128.
9. *Рашидова С.* Художня література як мистецтво виховання і формування людини // Духовність особистості: методологія, теорія і практика. 1 (70)-2016. С. 145-156.
10. *Тіхомірова О. В.* Вплив художніх текстів на естетичну культуру особистості дошкільника / О. В. Тіхомірова // Наука і освіта. - 2011. - № 4. - С. 432-435.
11. *Франко І.Я.* Зібрання творів у 50-и томах. – К.: Наукова думка, 1980 р., т. 26, с. 5 – 14.
12. *Шкляр Н. А.* Проблема соціалізації дошкільників засобами художньої літератури у сучасному науковому дискурсі / Н. А. Шкляр // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. - 2017. - Вип. 21(2). - С. 357-370 . С. 358. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tmpvd_2017_21%282%29_34
13. *Яковлева О. В.* Генезис соціальної педагогіки як емпіричної галузі. Соціальна педагогіка: теорія та практика № 2, 2013. С 88-95.